

شرحی بر رساله موسیقی جامی

نوشته حسینعلی ملاح

نیریز^۱

دو آن بردو گونه است - اول: پنج نغمه است برین ترتیب : ح-یا - یج -

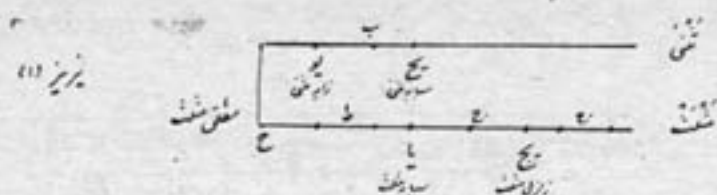
یو - یج^۲.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

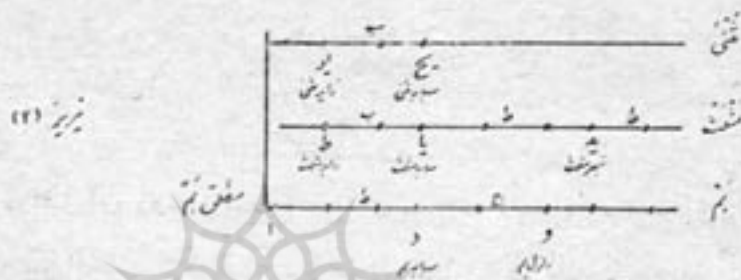
۱ - در رساله نوشته شده است «نیرز» چنین نامی در هیچیک از رساله‌ها و ردیف‌ها موجود نیست نکارنده به اعتبار نوشته مترجمان روسی که این نام را نیریز نوشته‌اند وجه‌اخیر را ملاک تحقیق خود قرار داد - نیریز گوشه‌ایست که هم‌اکنون در دستگاه ماهور و دستگاه راست پنجگانه نواخته میشود - در ماهور «دو» درجه سوم کرن میشود و در راست پنجگانه درجه هفتم نیم‌پرده و درجه سوم یکربیع‌پرده پائین‌می‌آید - برای اطلاع از چگونگی حالت این گوشه رجوع کنید به کتاب آوازشناسی استاد وزیری صفحه هفتاد و هشتم - لازم است تذکار شود که نیریز در قدیم از شعبات اصفهان محسوب میشده است .

۲ - در رساله نغمات بالعکس ثبت شده و هیچیک نقطه ندارد .

و مخارج آن از دستین برین صورت ۱ : ۴ .

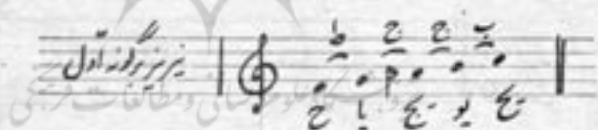

دوم : هشت نغمه است و آن از نود و یک دایره هیچکدام نیست - و نغمه
 «ح» در وی مفقود است و نغمات وی اینست : ۱ - د - ط - یا - ید - یو - یح - ۲ -
 و مخارج آن از دستین اینست : ۴

توضیح :

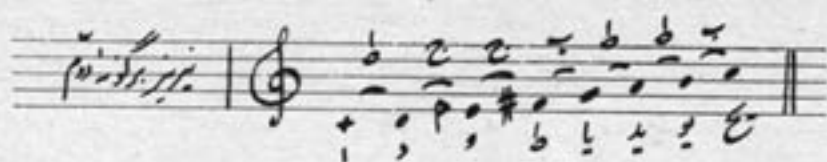
اگر بخواهیم گونه نخستین نیر را بر رسم الخط موسیقی امروزی بنویسیم
 چنین میشود :

هما نظور که ملاحظه می کنید این ذی الخمس کاملاً شباهت به گامی دارد
 که سازنده گوشه نیریز متداول روزگار ماست .

- ۱ - در جدولی که ترسیم شده ابعاد (ط - ط - ج) ثبت شده است در صورتیکه طبق نغماتی که بدست داده شده بنحوی است که نگارنده نوشته است .
- ۲ - در رساله «ح» ثبت شده که نادرست است .
- ۳ - در رساله نغمات بالعکس ثبت شده و هیچیک نقطه ندارد .
- ۴ - ابعاد بصورت (ط - ج - ط - ج - ج) ثبت شده در صورتیکه طبق نغماتی که بدست داده شده بنحوی است که نگارنده نوشته است .

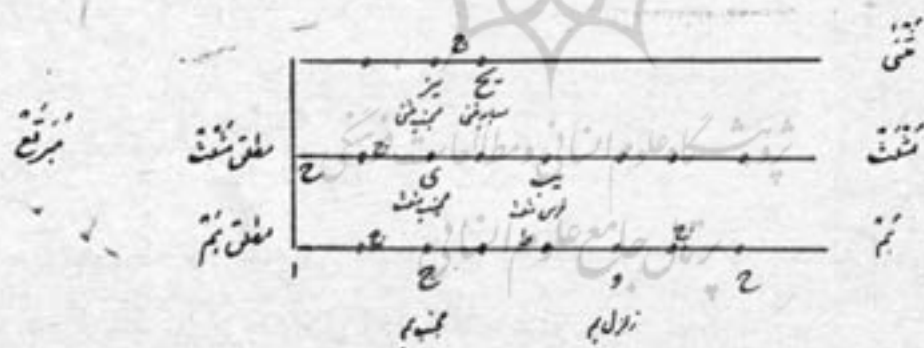
اگر بخواهیم گونه دوم نریز را برسم الخطا مروزی موسیقی ایرانی بنویسیم
چنین می شود:

چنانچه درجه چهارم گام فوق را که نیم پرده بالا رفته است تبدیل به (فا بکار)
کنیم همان گام نریز را که هنوز هم در روزگار مانواخته می شود بدست خواهیم
آورد.

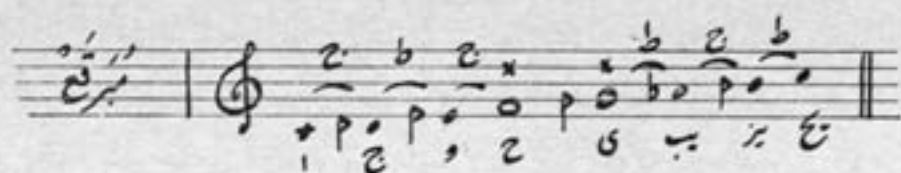
مبَرَق

«واصل آن دو نغمه است اعنی: ی - ح - و بعد «ج» مستغرق آنست و از
برای تزئین الحان از طرف احد (یعنی در ناحیه ذیل یا زیر) سه بعد: ط - ج -
ج - اضافت کنند - و از جانب ائقل (ناحیه بم) سه بعد: ج - ط - ج -
و مخارج آن از دساتین برین صورت:»

توضیح:

طبق آنچه که در رساله آمده است اگر به نوت‌های: (ح-ی) که فا-سل کرن
است از طرف بم یعنی از سوی «فا» سه فاصله ج - ط - ج یعنی نوت‌های «دو -
ر کرن - می کرن) و از جانب زیر یعنی از سوی «سل» نیز فاصله ط - ج - ج -
(یعنی نوت‌های: لا بمل - سی سری - دو) اضافه کنیم گام ذیل بدست خواهد آمد:

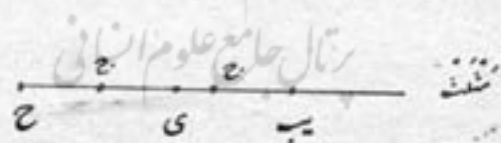
بنا بر این اصوات پی در پی مبرقع بوجه فوق خواهد بود - با این تفاوت که در رساله نغمه «یح» محذوف و در ترجمه روسی نیز از قلم افتاده است .

نکته دیگر اینکه : مبرقع در حال حاضر یکی از گوشه‌هایست که در دستگاه راست پنجگاه بعد از گوشه قرچه نواخته میشود - از نظر تئوری موسیقی ایرانی وقتی مقام راست پنجگاه بوسیله گوشه‌های پنجگاه و سپهر تبدیل به مقام نوا میشود و از این مقام بوسیله زابل تبدیل به سه گاه میگردد بوسیله مبرقع و سپهر دوباره بمقام اصلی یعنی راست پنجگاه عودت میکند - برای اطلاع از چگونگی حالت این گوشه رجوع شود به کتاب ردیف موسیقی ایران و کتاب آوازشناسی استاد وزیری (ص ۱۶۹).

لازم است تذکار شود که مبرقع در قدیم از شعبات دو گانه مقام راست محسوب میشده و دارای پنج نغمه بوده است.

رکب

دو آن سه نغمه است برین ترتیب : ح - ی - یب - و مخارج آن از دستاين برین صورتست :

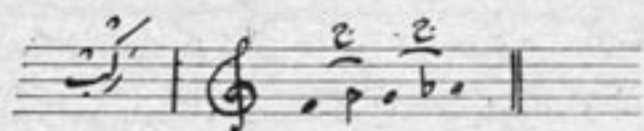
و از طرفین برای تزیین الحان ، اضافات کنند.

توضیح :

اولاً: در ترجمه روسی چگونگی تلفظ نام این شعبه Rakab بر وزن رجب ثبت شده است .

ثانیاً : در رساله‌های موسیقی که از قدیم بجای مانده مانند رساله شرح ادوار و بهجت الروح و همچنین کتاب بحور الحان نام این شعبه ثبت شده .

و همه جا با نام بیاتی همراه است ولی متأسفانه در دستگاههای موسیقی ایرانی و کتاب ردیف موسیقی ایران چنین گوشه‌ای موجود نیست - اگر مجاز باشیم که کلمه راک را تحریف رکب بشمار آوریم گوشه‌ایست که هم اکنون در ماهور و راست پنجگاه اجرا می‌شود محض آنکه قیاسی میان نغمات رکب (طبق نوشته رساله) و گام راک (متداول امروز) بعمل آید ذیلاً هر دو را بر رسم الخط امروزی موسیقی ایرانی می‌نویسیم .

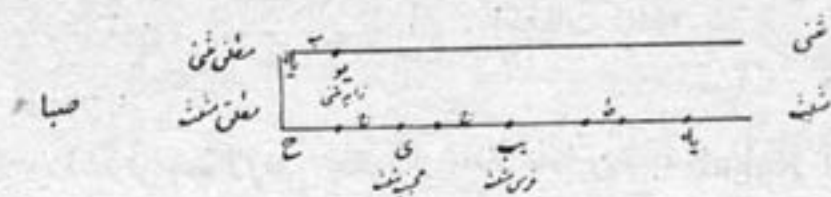

چنانکه ملاحظه میشود دانك دوم بی شباهت به نوشته رساله نیست - از آنجا که گوشه‌ها یا شعبه‌های آوازهای ایرانی معمولاً از فواصل ذی الاربع و ذی الخمس تجاوز نمیکنند شاید بتوان رابطه‌ای میان رکب و راک مشاهده کرد.
ثالثاً : در تقسیماتی که به ابراهیم واسحق موصلی نسبت میدهند : رکب و بیاتی (که اولی شش نغمه و دومی پنج نغمه دارد) از شعبات مقام کوچک است .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

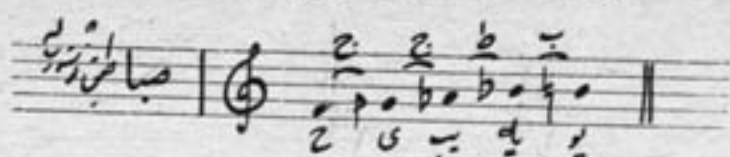
صبا

و آن پنج نغمه است بر این ترتیب : ی - یب - یه - یو - و مخارج آن از دستاین برین صورت ۲ :

- ۱ - در رساله بجای یه - ته نوشته شده است .
- ۲ - جدولی که در رساله ترسیم شده لایق‌قراء و واجد سهو است .

برسم الخط امروزی موسیقی ایرانی چنین میشود :

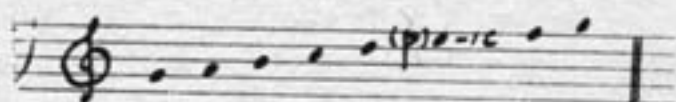

توضیح :

اولاً در مقدمه کتاب ردیف موسیقی ایران (ص ۳۲) فواصل پی در پی صبا

بنحوظیل نوشته شده است: ط - ب - ط - ج - ج - ط .

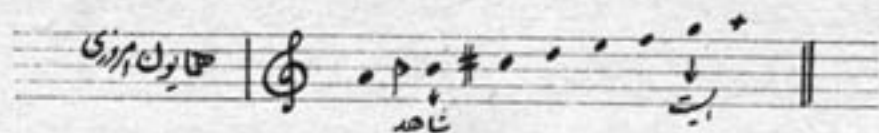
و بخط بین المللی موسیقی بنحوظیل :

ثانیاً : در گوشه‌های ردیف موسیقی ایران که متداول است گوشه‌ای بنام صبا (بصورت مطلق) موجود نیست^۱ ولی بنام نوروز صبا در دستگاه همایون گوشه‌ای نواخته می‌شود - محض اطلاع از چگونگی حالت این گوشه به کتاب ردیف موسیقی ایران مراجعه شود ..

همایون^۱

- ۱ - صبا در قدیم یکی از دو شعبه مقام بوسلیک محسوب میشده است .
- ۲ - در روزگار ما همایون یکی از دستگاهها یا مقام‌های اصلی موسیقی ایرانی محسوب میشود - گام همایون از گام کوچک هم آهنگ (آرمنیک) مشتق شده به این طریق که نمایان گام کوچک ، تونیک همایون و رونمایان آن برای اینکه روتنیک شود یک ربع پرده بالا رفته است .

نام این شعبه در کتاب ردیف موسیقی ایران نیست ولی بعنوان دستگاهی که متداول است تمام گوشه‌های آن ثبت شده است در قدیم همایون یکی از دو شعبه مقام بزرگ بشمار می‌آمده است .

و آن هفت نغمه است بر این ترتیب : د - ی - یب - ید^۲ و مخارج آن از
دساتین برین صورت است ۳ :

برسم الخط امروزی موسیقی ایرانی چنین است :

زاولی^۴

و آن سه نغمه است : ح - یا - یج - بشرط آنکه بالای «یج» بعد از جاء^۵
زیادت کنند و آن بمقدار ربع طنینی است به آن طریقه که اصبع بین الطرفین

۱ - در رساله (ح) نوشته شده که نادرست است و سایر نغمات نیز بی نقطه
میباشد .

۲ - همانطور که ملاحظه می کنید بجای هفت نغمه چهار نغمه نقل شده است
در ترجمه روسی نغمات به این نحو ثبت شده است ا - د - و - ح - ی - یب - یه .

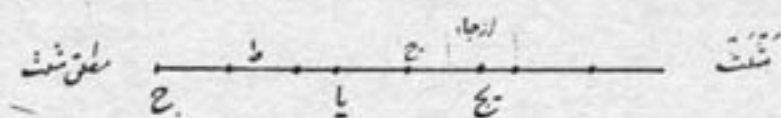
۳ - جدولی را که صاحب رساله ترسیم کرده است لایقراء است - این جدول
باملاحظه جدولی که مترجمان روسی ترسیم کرده اند ترسیم شده است .

۴ - در کمتر رساله ای نام این شعبه بصورت زاولی دیده شده است در بحور الحان
بصورت زابل ثبت شده و یکی از شعبات مقام عشاق بشمار آمده است در ردیف کنونی
موسیقی ایرانی در دستگاه سه گاه و چهار گاه گوشه ای نواخته میشود بنام زابل -
متأسفانه از سه نوتی که صاحب رساله بدست داده است نمیتوان به شباهت این دو پی برد
ولی در اینکه کلمه زاولی همان زابلی یا زابل است نمیتوان تردید کرد .

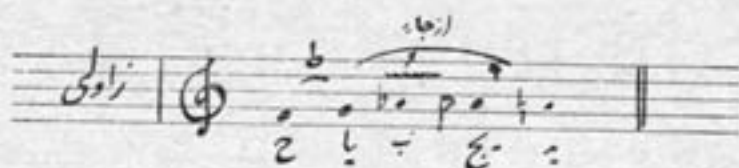
۵ - در رساله نوشته شده از جاء - در اصطلاح موسیقی غربی این قبیل مالش هارا

بقیه ذیل صفحه ۶۵

آن متزلزل و متحرك باشد . چنانکه از طرف احد فقط «یج» بمقدار بعد از جاء تجاوز کند و باز به نغمه یج آیند و اهل عمل آنرا مالش دستان گویند -
 و مخارج آن از دساتین برین صورتست: ۲

برسم الخط امروزی موسیقی ایرانی چنین نوشته میشود:

اصفهانك ۲ - روی عراق

«اصفهانك هفت نغمه است برین مثال:»

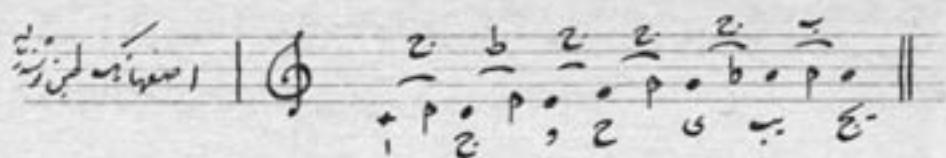
کلیساندو Glissando میگویند - اعراب مالش دادن يك صدرارا ازح (بروزن فرح) میگویند - قاموس فرانسه بعرابی تجاری بك در برابر لفظ Glisser نوشته است ازجا - با این توضیحات ما نیز همان ازجاء را که صاحب رساله ثبت کرده است اختیار کردیم ولی باید گفته شود که در موسیقی علمی عرب الارخاء به فاصله تقریبی ربع طنینی اطلاق میگردد و فارم در برابر این لفظ، Quarteritone نهاده است ضمناً در کتاب مؤلفات الکندی الموسیقیه تألیف زکریا یوسف چاپ بغداد ۱۹۶۲ الارخاء ثبت شده است .

۱ - در رساله چنانچه نوشته شده است .

۲ - در ترجمه روسی نیز دساتین بهمین نحو که در رساله آمده معین شده است ولی نام انگشتان محذوف است .

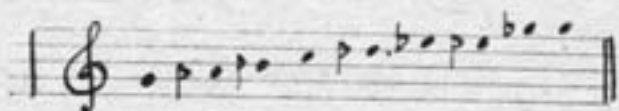
۳ - در مقدمه کتاب ردیف موسیقی ایران فواصل پی در پی این شعبه : ح -
 بقیه ذیل صفحه ۶۵

برسم الخط امروزی موسیقی ایرانی چنین نوشته میشود :

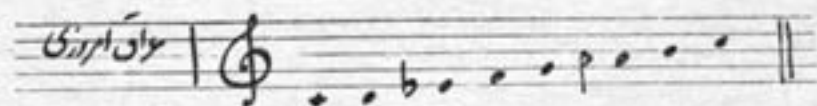
دو روی عراق^۱ پنج نغمه است برین مثال:

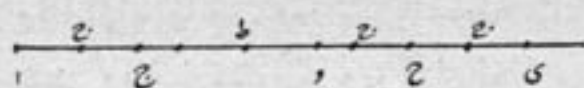
ط - ج - ج - ج - ب - ج + ب - ج و گام آن بنحو ذیل ثبت شده است :

هما نظور که ملاحظه میشود مجنب آخری که در صورت فواصل پی در پی آمده است زاید است - نکته دیگر اینکه در ردیف کنونی موسیقی ایرانی آوازی معمول است بنام بیات اصفهان که گام آن شباهت زیادی به گام کوچک دارد حال تا کجا این دو در اصل یکی بوده اند مجهول است زیرا از مقایسه گام های این دو با یکدیگر وجه تشابهی نمیتوان یافت - طبق آنچه که در رساله آمده است فواصل اصفهانك عبارتست از : ج - ط - ج - ج - ج - ب - در صورتیکه گام بیات اصفهان از فواصل ذیل ترکیب میگردد : ط - ب - ط - ط - ط - ط - ب - ط - ج - ب - ضمناً لازم است تذکار کرد که در دستگاه ماهور گوشه ایست بنام اصفهانك که بعد از بسته نکار و قبل از حزین نواخته میشود برای اطلاع از چگونگی حالت این گوشه رجوع کنید به کتاب ردیف موسیقی ایران - توضیح این نکته ضرورت دارد که در تقسیمات ۲۴ گانه شعبات موسیقی چنین نامی محذوف است ولی نام یکی از دوازده مقام اصفهان است که دارای دو شعبه بنام های نیریز و نیشابورک میباشد.

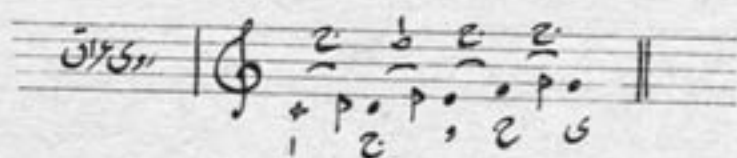
۱ - در تقسیمات دوازده گانه مقام ها مقام سوم، عراق نام دارد که از دو شعبه بنام های مخالف و مغلوب تشکیل شده است - در توضیحی که از قول قدما در بحور الحان آمده است : «اگر از نغمه اول بوسلیک و کردانیه و سه گاه آغاز کند و در نوروز خارا رود و محط در عشاق کند و باز در نیریز آمده سه گاه و غزال خواند باز به اول رود ، آنرا «روی عراق گویند» در ردیف موسیقی ایرانی گوشه ای بنام روی عراق موجود نیست - گوشه ای در ماهور و راست پنجگاه و نوا بنام عراق نواخته میشود که محض مقایسه ، گام عراقی را که در ماهور نواخته میشود در اینجا ذیل می کنم.

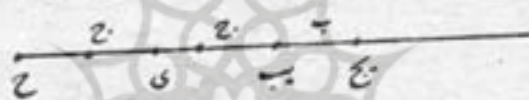
و چون روی عراق مندرج است در اصفهانك ، هر دو را يك شعبه دانسته اند^۲
 و مخارج هر يك از دساتین ظاهرست .

گام فوق بر رسم الخط امروزی موسیقی ایرانی چنین میشود :

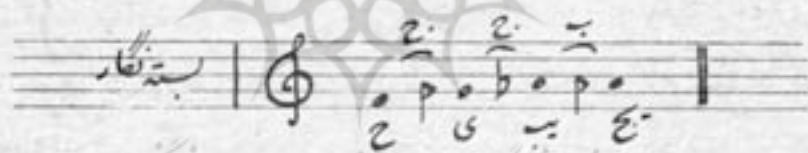

بسته نگار

و آن چهار نغمه است : ح - ی - یب - یج و مخارج آن برین صورتست :

که بر رسم الخط موسیقی ایرانی چنین نوشته میشود :

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

توضیح :

اولاً : در مقدمه کتاب ردیف موسیقی ایران نام این شعبه محذوف است .
 ثانیاً : بنا بر آنچه که مؤلف بحورالالحن نوشته است : در اسم بعض از
 مقامات اختلافات واقع است چنانکه کوچک را زیر افکن و رهاوی را بسته نگار
 و حسینی را زیر کش و زنگوله را نهاوند و حجاز ترک را داخل مقامات دانسته اند
 و او را حجاز اصل گویند و معتدل نیز نامند و برخی بسته نگار و زیر کش و نهاوند
 و حجاز ترک را که مذکور شد از ترکیبات بیست و چهار شعبه میدانند . . .
 ثالثاً - در ردیف کنونی موسیقی ایرانی بسته نگار گوشه ایست که در دستگاه

۲ - در رساله داشته اند نوشته شده که نادرست است .

ماهور بعد از آشور و قبل از اصفهانك - و در دستکاه چهار گاه و سه گاه گوشه ایست که بعد از حاجی حسینی و قبل از مغلوب - و در آواز افشاری بعد از جامه دران و قبل از نهیب نواخته میشود.

برای اطلاع از چگونگی حالت این گوشه به کتاب آوازشناسی استاد وزیری (ص ۱۲۵) مراجعه شود.

نهایند^۱

«و آن هفت نغمه است برین ترتیب : ا - د - و - ح - یا - ید - یه^۲»

و طریق تلحین در آن اینست که از نغمه «ا» ابتدا کنند و چون به نغمه «یه»^۳ رسند باز عود کنند و نغمه «ح» را محط سازند و مخارج آن از دساتین برین صورتست :

۱ - دهمین مقام از دوازده مقام متداول قدیم زنگوله نام دارد که پاره‌ای معتقدند زنگوله همان نهایند است - ولی در رساله حاضر نهایند جزو شعبات ۲۴ گانه بشمار آمده است . در ردیف کنونی موسیقی ایرانی گوشه‌ای بنام نهایند موجود نیست ولی اگر نهایند و زنگوله را بنا بر آنچه گذشتگان اعتقاد داشته‌اند همان زنگوله بشمار آوریم در دستکاه راست پنجگانه، دستکاه همایون . دستکاه ماهور و دستکاه چهار گاه نواخته میشود - بهر تقدیر در اینکته نهایند یکی از شعبات موسیقی بوده است تردیدی نیست و شاهد شعر ذیل است :

ساز هنگام نیمه شب ای ماه در نهایند از قلیل و کثیر

۲ - در رساله حروف خوانا نیست و بالعکس یعنی از سوی یه به الف ثبت شده است و ابعاد را نیز میان نغمات نهاده است به این طریق : « ۴ . (ب) . ۲ . (ط) ... ۱ . (ج) . ح . (ج) و (ط) . د . ا » همانطور که ملاحظه میشود حروف نقطه ندارند و ابعاد نیز با تعداد نغمات مطابقت ندارند .

۳ - در رساله حرفی به این شکل (ه) ثبت شده است ولی چون در جدول آخرین نغمه یه است بی گمان «یه» باید باشد .

شنی
شفت
بم

مغن شنی
مغن شفت
مغن بم

نباوند

که برسم الخط موسیقی ایرانی چنین نوشته میشود :

جوزی^۱

دو آن شش نغمه است برین ترتیب: و - ح - یا - ید - یه - یح و مخارج آن
از ساتین برین صورتست: «

شنی
شفت
بم

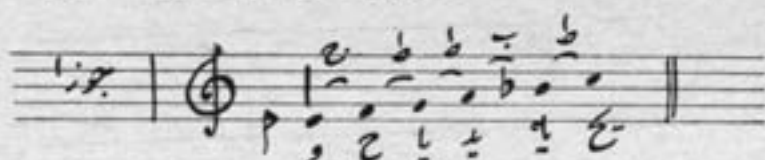
مغن شنی
مغن شفت
مغن بم

جوزا

۱ - در کتاب ردیف موسیقی ایران گوشه یا شعبه یا آوازهای به این نام ثبت نشده است - در دستکاههای معمول این زمان نیز گوشه‌های بنام جوزی یا جوزا وجود ندارد - منحصرأ در بسیاری از رسالات موسیقی که صاحبان آنها دوازده مقام را منسوب به دوازده برج دانسته‌اند ، مقام عراق را به برج جوزا یا «جوزی» نسبت داده‌اند .

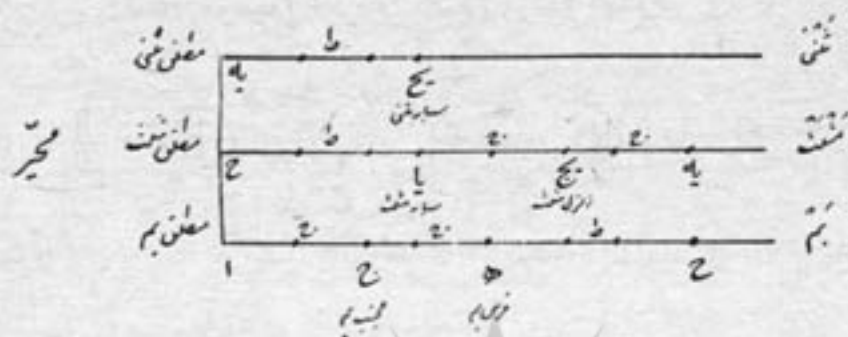
۲ - در ترجمه روسی به مضاف است که زاید است - و در رساله نیز حروف بی نقطه ثبت شده و ابعاد در فواصل بین حروف نوشته شده‌اند .

که برسم الخط امروزی موسیقی ایرانی چنین نوشته میشود:

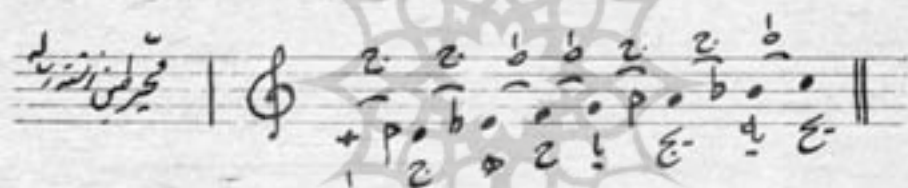

مجیر^۱

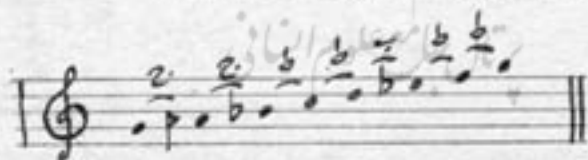
و آن هشت نغمه است بدین ترتیب: ا - ج - ه - ح - یا - یج - به - یح -
و مخارج آن از دستا تین برین صورتست: ۲

برسم الخط امروزی موسیقی ایرانی چنین نوشته میشود:

۱ - مجیر در قدیم یکی از دو مبه مقام حسینی محسوب میشده است -
در کتاب ردیف موسیقی ایران (ص ۳۴) فواصل آن بهمین نحو که در رساله جامی آمده
ثبت شده و گام آن بنحو ذیل استخراج شده است.

همانطور که ملاحظه می کنید ابعاد بدست داده شده با گامی که ثبت شده است
مباینت دارد مگر اینکه بجای می بمل می کرن نهاده شود. - در ردیف کنونی موسیقی
ایرانی مجیر گوشه ایست که در دستگاههای نوا و راست پنجگاه بعد از عراق و قبل از
آشور نواخته میشود - برای اطلاع از چگونگی حالت این گوشه به کتاب آواشناسی
استاد وزیری (ص ۱۶۹) و کتاب ردیف موسیقی ایران رجوع کنید.

۳ - در رساله ه محذوف است و همچنین نغمات بی نقطه است و ابعاد نیز
در میان حروف نوشته شده است.

۳ - رجدولی که صاحب رساله بدست داده است زیر نغمه «یا» کلمه مثنی
مضاف است که زاید است.

«این بود بیان شعبات بیست و چهار گانه و ماعدای این ترکیبات اینک»
 هر نوع که خواهند ترکیب کنند و بهر نام که خواهند مخصوص گردانند»
 دنباله دارد

۱ - در رساله بصورت «ایند» نوشته شده است .

۲ - در رساله بهجت‌الروح که قریباً از طرف بنیاد فرهنگ ایران بحاپ خواهد رسید برای شناساندن مقام‌ها و شعبه‌های آنها اشعاری نقل شده است - در بحورالاحان فرصت‌الدوله نیز بعضی از آن اشعار چاپ شده که محض مزید اطلاع و انبساط خاطر خوانندگان ابیاتی را که معرف مقام‌ها و شعبه‌های آنهاست از کتاب اخیر الذکر در اینجا نقل می‌کنم .

مقامات از عدد هشت آمد و چهار	دو شعبه هر مقامی راست ناچار
حسینی کنز مقامات است برتر	دو گاه آمد قرینش با محیر
مقام راست کنج رنج گاه است	مبرقع لازمش با پنجگاه است
نوا کنز وی فتد اندر جهان شور	بود نوروز خارا فرع و ماهور
بزرگ آمد چو چنگ ساز کرده	همایون و نهفت از وی دو پرده
رهاوی شد به نوروز عرب رام	به نوروز عجم برد از دل آرام
ز اصفاهان کسی کو گردد آگاه	به نیریز و نشابورگ برد راه
حجاز آمد یکی نخل ثمر دار	سه گاه است و حصار آن نخل را بار
چو سازی پرده عشاق را ساز	نغم در زاول و در اوج پرداز
پراز زنگوله اندر نغمه قوال	نماید چار گاه آنکاه عزال
حضیضی هست با هر اصل و اوجی	چو دریاکش بود قمری و موجی
عراق عشرت افزا راست مطلوب	کهی روی عراق و گاه مغلوب
چو آمد بوسلیک از پرده راز	عشیران و صبا را داد آواز
مقام کوچک ار دانی توانی	که در رکب و بیاتی بیت خوانی